

kerk en staat voorbijgaat, want waarom zou religie niet en alle andere uitingsvormen wel aanwezig mogen zijn?

Tenslotte bespreekt De Dijn de verhouding van religie tot het humanisme. Er leek een tegenstelling te bestaan tussen humanisme en religie, mede ook door de invloed van Sartre, die humanisme als noodzakelijk atheïstisch opvat. Maar tegenwoordig komt die stellingname zelden meer voor. Het humanisme kan heel goed samengaan met religie, gezien de aandacht van enkele humanisten voor een ruimer vrijheidsbegrip (je bent vrij als je beantwoordt aan het appèl van waarden) en voor de transcendentie van waarden (de mens vindt zelf waarden uit of de mens zelf is van waarde of de waarde van de natuur overstijgt de mens).

Tot besluit. De Dijn geeft een haarscherpe analyse van enkele actuele standpunten en toont de onjuistheden daarvan aan. Religie is geen theorie maar een praktijk. Daarom is religie niet in conflict met wetenschap, en verwant aan ethiek. Bovendien is de inbreng van religie in het politieke en publieke domein goed te rijmen met de scheiding tussen kerk en staat. Een noodzakelijk en zorgvuldig boek voor iedereen die wil meedenken in het huidige debat. Maar wel eerst lezen en dan weer meedoen.

Drs. Ria den Dikken (filosoof en wijsgerig pedagoog, als docente filosofie werkzaam in het voortgezet onderwijs en bij diverse volksuniversiteiten, ontwikkelaar van cursusmateriaal voor afstandsonderwijs filosofie en tevens recensent)

Andries Hoogerwerf, *De toekomst van het christendom. Van instituut naar beweging*, Budel: Uitgeverij Damon. 180 blz. ISBN 978 90 5573 794 9. Prijs 17,90. Hans en Peter Leeftang, *Hoort het ritselen van de nieuwe dag. Geloven in de toekomst*. Achtste J.H. van Oosbreelezing, Delft: Uitgeverij Eburon. 92 blz. ISBN 978 90 5972 179 1. € 12,00

Van Andries Hoogerwerf, emeritus hoogleraar politicologie van de Universiteit van Twente, verschijnt bijna elk jaar wel een boek. We kennen meer van die 'krasse knarren', Gerard Dekker is er ook een. Is het toeval of zou het te maken kunnen hebben met Webers stelling over 'rastlose Berufsarbeit' tot meerdere glorie Gods bij de calvinisten? In zijn jongste boek beschrijft Hoogerwerf actuele processen in (de Nederlandse) kerken en godsdienst. Hij is niet alleen goed op de hoogte van de stand van zaken in de sociale wetenschappen, hij blijkt ook goed geïnformeerd te zijn over wat er in de christelijke kerken in Nederland in de afgelopen decennia heeft gespeeld en nog gaande is.

Na uitgebreide analyse van de situatie van christelijk Nederland luidt zijn diagnose dat er institutionalisering en ont-institutionalisering optreedt in de kerken. Momenteel is er zelfs sprake van verval – het is Hoogerwerf die dit begrip hanteert – van de christelijke structuren en de christelijke cultuur. Instituten komen en gaan, en in de kerken komt dat onder andere tot uitdrukking in verminderd kerklidmaatschap, verminderde kerkgang en het niet langer en/of in mindere mate onderschrijven van de traditionele orthodox chris-

telijke normen en waarden. In heldere lijnen zet Hoogerwerf dit proces voor de kerken – rooms-katholiek en protestants – uiteen; waarbij hij zijn betoog met actuele teksten van theologen, sociologen en historici en met even actuele cijfers ondersteund.

Vervolgens schetst hij in klare taal aan de hand van een aantal tegenspraakproblemen een uitweg. Die dilemma's zijn: instituut en beweging, traditie en vernieuwing, rationaliteit en mysterie, democratie en leiding, eenheid en verscheidenheid, orthodox en vrijzinnig, politiek en mystiek, en tenslotte, creativiteit en evenwicht. De remedie is ogenschijnlijk een heel simpele: niet kiezen tussen de uitersten maar streven 'naar een evenwicht tussen ogenschijnlijk botsende waarden'. Zijn analyses gaan dan ook niet uit van de tegenstelling of instituut of beweging, maar van instituut en beweging, traditie en vernieuwing, enz. Dat zal '(...) het christendom ook in de toekomst nodig hebben (...) voor zover het niet alleen een bron van persoonlijke troost wil zijn, maar ook een bron van inspiratie voor het streven naar een betere samenleving', aldus Hoogerwerf.

Kerken moeten meer beweging worden en minder instituut. Of dat zou werken is niet fragenswürdig, wel in hoeverre het valt te realiseren. Hoogerwerf kent als politicoloog de ins and outs van organisaties, en heeft natuurlijk weet van Michels 'ijzeren wet van de oligarchie': wie organisatie zegt, zegt ook oligarchie. Als boven modaal kerklid van de PKN heeft hij ook daar een bijna onbeperkte groei van het apparaat kunnen zien. En mogelijk nog belangrijker heeft hij daar kunnen waarnemen dat wat er op het landelijke niveau tot stand is gekomen geen afspiegeling vormde van wat er aan de basis leefde. Ook in de fusie van de drie kerkgenootschappen tot de PKN waren uitvoerende toporganen met doelverschuivingen en het welbegrepen eigenbelang zichtbaar naast strijd van concurrerende 'elites'. Om van politisering van het apparaat maar te zwijgen. Daarnaast heeft hij ook kunnen zien hoe bijvoorbeeld de lokale rooms-katholieke en protestantse 'basisbewegingen' of zijn opgehouden te bestaan dan wel plannen daartoe hebben. Zo eenvoudig is het dus.

Kennis van zaken en een scherpe analyse die ook nog eens gepaard gaat met een heldere en bondige manier van schrijven maken dat *De toekomst van het christendom* 'leest als een trein'. Het maakt dat het boek behalve voor geïnteresseerden in de kerken ook uitermate geschikt is om te gebruiken bij inleidende colleges godsdienst- en kerksociologie voor hbo en wo. Zelf zal ik dat zeker doen! En uiteraard bij de scholing in de kerkelijke gemeente of parochie. Wie Hoogerwerf heeft gelezen weet niet alleen wat er zich heeft voorgedaan maar weet ook welke problemen kerken het hoofd moeten bieden en de doornen en distels die ze op dit pad zullen tegenkomen.

Het Apostolisch Genootschap is voor velen een onbekende kerk. Het kent sinds een aantal jaren een traditie van de jaarlijkse lezingen, de Van Oosbreelezing, genoemd naar de apostel J.H. van Oosbree. In de voorgaande lezing van de hand van de godsdienstwetenschapper Bremmer¹ is uit de doeken gedaan dat die een belangrijke rol in het modernise-

¹ Jan N. Bremmer, *Van zendelingen, zuilen en zapreligie. Tweehonderd jaar godsdienst in Nederland en Het Apostolisch Genootschap*. (Zevende J.H. van Oosbreelezing). Delft: Uitgeverij Eburon. Besproken in: *Religie en samenleving* 1/3, 181-184.

ringsproces van deze kerk hebben gespeeld. In 2006 werd de lezing verzorgd door twee broers een stedenbouwkundige en een econometrist, die beiden gepokt en gemazeld zijn in Het Apostolisch Genootschap. Ze onderkennen twee aspecten of dimensies voor het maatschappelijke toekomstscenario die zij de omgang met verschillen en het handelingsperspectief noemen. De samenleving wordt almaar bonter, en het is beter om die ontwikkeling te accepteren en er op in te spelen dan om daar defensief op te reageren. Kijk en luister naar de verschillen en doe er je voordeel mee. Wanneer we ook nog over tien jaar in een leefbare wereld willen wonen, werken en bidden dan is het zaak daar nu al aan te beginnen. Dat kan alleen goed gaan wanneer we scherper zien en luisteren en vervolgens stappen nemen in de gewenste richting.

Hoogerwerfs centrale thema is eigenlijk ook het thema van de gebroeders Leeftang: hoe de Apostolische kerk (en de wereld) een zodanig gezicht te geven dat het een aantrekkelijke plek is om te verkeren. De Leeftangs zien de toekomst van hun kerk met vertrouwen tegemoet wanneer aan lange termijn planning wordt gedaan zonder dat vandaag wordt overgeslagen. Mensen moeten 'in de wereld' op weg gaan waarbij 'intense religieuze beleving' en de (kerkelijke) 'gemeenschap als leerplaats' dat pad kunnen verlichten. Toch lijkt me dat niet zo'n eenvoudige opgave. Immers Het Apostolisch Genootschap afficheert zich volgens de auteurs nadrukkelijk als een vrijzinnige kerk. En we weten ondertussen dat meer dan de orthodoxe kerkgenootschappen de vrijzinnige of liberale er niet in slagen om hun kinderen in de kerk te houden dan wel nieuwe leden te rekruteren. Waarneming leert ons dat ook het vasthouden van de oudere jeugd een groot probleem voor Het Apostolisch Genootschap vormt. Hun oplossing zal dan ook niet zonder meer werken, en zal veel kennis en inzet vragen. Dat betekent niet dat het niet moet worden geprobeerd. Als we de toekomst vandaag niet dromen, hoe zal dan 'het ritselen van een nieuwe dag' ooit kunnen worden gehoord?

Durk Hak (als docent verbonden aan de Stichting Pedagogische Opleidingen en de Seniorenacademie, beide te Groningen)

Velde, Mees te, en Hans Werkman (red.). 2007. *Vrijgemaakte Vreemdelingen. Visies uit de vroege jaren van het gereformeerd-vrijgemaakte leven (1944-1960) op kerk, staat, maatschappij, cultuur, gezin*. Barneveld: Uitgeverij de Vuurbaak. 210 blz. ISBN 978-90-5560-351-0. € 17, 90.

Voor wie een vreemdeling in het Jeruzalem van de gereformeerden is: de GKV zijn in 1944 ontstaan door een conflict dat vanaf 1942 speelde in de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN). Het conflict ging over de betekenis van doop en het daarmee verbonden genadeverbond: was de doop het hele leven lang geldig of gold die alleen zolang de doopelingen gelovig bleven? Op een bepaald moment kwam daar ook nog de aard van het gezag van de synode bij: Mag de 'meerdere vergadering', *i.c.* de synode, wel ingrijpen door